

4.5. Пострадянська трансформація: практика і досвід Вірменії

У Декларації про незалежність та у Конституції Республіки Вірменія у всіх її редакціях зазначено прагнення побудови демократичної держави. Попри це, експерти «Freedom House» станом на 2016 р. за рівнем демократії віднесли Вірменію до країн із напівконсолідованим авторитарним режимом¹⁵⁸. Це свідчить, коли не про фактичний провал суспільно-політичної модернізації у розумінні досягнення стабільності політичного розвитку як запоруки соціально-економічного прогресу, то, щонайменше, про серйозні труднощі та проблеми, які спіткали країну на новому історичному етапі її розвитку. Повноцінного демократичного транзиту і переходу до конкурентної ринкової економіки у Вірменії не відбулося. По відношенню до суспільно-політичних та соціально-економічних процесів у цій пострадянській країні більшість дослідників воліє вживати визначення не «модернізація», а «трансформація», переносючи акцент на зміни, які відбува-

¹⁵⁷ Лебанидзе Г. В Грузии начались антиправительственные акции. Указ. соч.

¹⁵⁸ Iskandaryan. A. Nation in transition 2016. – [Електронний ресурс]: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/NiT2016%20Armenia.pdf>

ються у вірменській державі та суспільстві, й, у той же час, уникаючи давати оцінку їхнім підсумкам.

Суспільно-політична трансформація країн пострадянського простору мала свої специфічні особливості, обумовлені комбінацією ендогенних та екзогенних чинників. До перших прийнято зараховувати об'єктивні (рівень економічного розвитку, географічне положення, наявність сировинної бази та ін.) та суб'єктивні (тривалість імперського та наявність історичного демократичного досвіду, політична позиція лідерів та еліт, активність громадян тощо) обставини. До других – діяльність регіональних та міжнародних політичних інститутів (ООН, ОБСЄ, Рада Європи, ЄС та ін.), фінансових структур (МВФ, ЄБРР, ЄАЕС, ЄврАзЄС), іноземних інвесторів, а також військових союзів (ОДКБ, НАТО). Їхня діяльність на різних етапах було спрямовано на сприяння реформам у різних галузях, боротьбу з корупцією, формування сприятливого і привабливого інвестиційного клімату, розбудову систем безпеки, підтримку громадянського суспільства тощо. Всі ці чинники, різною мірою впливали і на пострадянську трансформацію Вірменії.

Політичним критерієм трансформаційного процесу науковці називають якісне, системне перетворення базових державних інституцій та інститутів громадянського суспільства на засадах демократії європейського (або євроатлантичного) типу. Про ступінь успішності процесу може свідчити ухвалення нових конституцій, впровадження і утвердження реальної багатопартійності, забезпечення незалежності судової системи, зміцнення демократичних інститутів, наявність дієвої політичної опозиції, активність громадянського суспільства, вільне функціонування незалежних ЗМІ. Соціально-економічними критеріями формування ринкової економіки вважаються становлення приватної форми власності, місце держави у регіональному та світовому господарстві, рівень і якість життя населення¹⁵⁹.

Вірменія протягом тривалого періоду практично була своєрідним політико-географічним «островом» на Південному Кавказі. Геокультурне розташування на крайньому сході християнського світу прирікало її у всі історичні часи на тиск з боку ближніх та дальніх сусідів з числа «великих» держав: Персії, Візантії, Арабського халіфату, згодом – Османської та Російської імперій. Радянський Союз, включивши Вірменію до свого складу, вважав себе рятівником її народу. Нині головним стратегічним союзником Вірменії є Росія. Перебуваючи між історичним (Туреччина) і сучасним (Азербайджан) мусульманськими опонентами, Вірменія є дуже вразливою, а регіон занадто неспокійним

¹⁵⁹ Іскакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 128–134.

та небезпечним, щоб можна було обійтися без потужного захисника. Фактично Вірменія перетворилася на російський військовий форпост на Кавказі. Цей чинник є одним із ключових для розуміння перебігу трансформаційно-модернізаційних процесів у Вірменії.

Поштовхом до системної трансформації у Вірменії послужили події 1988–1990 рр. Серед перших її проявів слід згадати появу Руху за приєднання до Вірменської РСР Нагірно-Карабаської автономної області, яка входила до складу Азербайджанської РСР, але фактично була населена переважно етнічними вірменами. «Рух» спрямував свою активність на вирішення територіального питання і об'єднання вірмен Вірменії та Карабаху в рамках єдиної республіки СРСР. Неготовність радянського керівництва до адекватних політичних дій в умовах загострення міжнаціонального конфлікту, суперечливість прийнятих заходів призвели до зародження і зміцнення у республіці радикальних антикомуністичних настроїв.

Карабаський рух у Вірменії на момент його зародження мав національно-визвольний характер, лише згодом виступивши каталізатором руху за незалежність. Його лідери утворили першу опозицію у парламенті Вірменської РСР¹⁶⁰. Відтоді «карабаський фактор» постійно, хоч і хвилеподібно: з періодами деактуалізації та реактуалізації, – впливав як на внутрішньо-, так і на зовнішньополітичний, а також геополітичний розвиток незалежної Вірменії. Значну частину вірменської національної політичної та економічної еліти складали, і складають колишні учасники бойових дій та активісти карабаського руху. Карабаська проблематика у різних її аспектах є складовою ідеологічних платформ більшості політичних партій, як правлячих, так і опозиційних. Хоча в останні роки карабаське питання перестало бути способом завоювання підтримки з боку соціально незабезпечених верств населення¹⁶¹.

Вплив «карабаського фактора» на політичний процес наочно ілюструють біографії всіх трьох президентів незалежної Вірменії. І Левон Тер-Петросян (1991–1998), і Роберт Кочарян (1998–2008), і Серж Саргсян (з 2008) відігравали важливу роль у самому карабаському суспільно-політичному русі, а потім очолювали Вірменію і Нагірний Карабах у період війни або ж безпосередньо керували бойовими діями. Так, 4 серпня 1990 р. головою Верховної Ради Вірменської РСР було обрано лідера опозиційного «Вірменського загальнонаці-

¹⁶⁰ Искандарян А. Армения между автократией и полиархией // «Pro et Contra». – 2011. – № 3–4. – С. 19–28.

¹⁶¹ Минасян С. Карабахский фактор в армении: внутриполитическое измерение // Ноев Ковчег. – 2012. – № 7(190). – [Електронний ресурс]: <http://noev-kovcheg.ru/mag/2012-07/3172.html>

онального руху» Л. Тер-Петросян, його ж пізніше обрали першим президентом. Він був змушений подати у відставку у 1998 р. через те, що висунув план карабаського врегулювання, який не був прийнятий вірменськими елітами і суспільством. На посту президента його змінив тодішній прем'єр-міністр Вірменії Р. Кочарян, який до цього був першим президентом Нагірно-Карабаської Республіки. 2008 р. до влади прийшов С. Саргсян – у минулому міністр оборони Вірменії, який свого часу командував військами у Нагірному Карабасі під час військових дій¹⁶².

Інституціоналізація нової політичної системи Вірменії ропочалася з прийняття «Декларації про незалежність» (23 серпня 1990). Носієм державності проголошувався народ Вірменії, який мав право здійснювати владу як безпосередньо, так і через представницькі органи – на основі Конституції і законів Республіки Вірменія¹⁶³. Після проголошення незалежності за результатами референдуму 21 вересня 1991 р. (99,5% – «за») керівництво країни проголосило курс на політичну та економічну інтеграцію до європейських структур. Було вирішено здійснити швидкий перехід від комуністичної системи і побудувати демократичну державу з ринковою економікою. Відповідно до положень «Декларації про незалежність» передбачався поділ влади на виконавчу, законодавчу і судову, а також впровадження посади президента. Визначити принципи поділу влади мали закони «Про Президента Республіки Вірменія» і «Про Верховну Раду Республіки Вірменія», проте ще на етапі обговорення цих законопроектів виявилася поляризація у поглядах депутатів Ради щодо майбутніх повноважень кожної з гілок влади та співвідношення між ними.

Наступним етапом становлення політичної системи незалежної Вірменії стали перші президентські вибори восени 1991 р. На них упевнену (83% за 70-тивідсотковою явки виборців¹⁶⁴) перемогу отримав Л. Тер-Петросян. Пізніше ці вибори будуть визнані найчеснішими і найчисельнішими в історії Вірменії. У 1992 р. було поновлено конституційний процес. На той момент у країні офіційно діяла Конституція Вірменської РСР від 1978 р., яка йшла врозріз з основними положеннями «Декларації про незалежність», зміни і доповнення, що вносилися до неї, ламали її логіку. Для розробки проекту нової Конституції було створено Конституційну комісію на чолі з головою Верховної Ради Л. Тер-Петросяном.

¹⁶² Там же.

¹⁶³ Декларация о независимости Армении. – [Електронний ресурс]: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=rus>

¹⁶⁴ Выборы президента Армении, 1991–2008 гг. 17.01.2013. – [Електронний ресурс]: <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/218783/>

Незважаючи на серйозні зміни, що їх зазнала політична система Вірменії, на той час не вирішеною залишалась головна проблема: питання про повноваження президента і про характер його взаємин з парламентом і урядом. У середовищі політичної еліти на той момент склалися два табори: з одного боку, прихильники сильної президентської влади, з іншого, послідовники парламентаризму. Прихильники парламентаризму вказували на демократизм подібної форми правління, яка дозволяє уникнути концентрації влади в одних руках, апелюючи до історичного досвіду країни: перша Вірменська Республіка (1918–1920) була парламентською державою. Ще одним аргументом на користь парламентаризму вважали його позитивний вплив (разом з пропорційною виборчою системою) на становлення багатопартійності.

Прихильники сильної президентської влади наводили, скоріше, контраргументи, ніж чітке пояснення власної точки зору. Так, наприклад, вони вважали, що саме в силу непрофесіоналізму парламенту зазнала поразки перша Вірменська Республіка, а на сучасному етапі слабкий парламент не зможе впоратися з політичним хаосом та викликами, перед якими постала молода незалежна держава. Вони робили висновок, що політичній системі потрібен єдиний центр, здатний швидко реагувати на ситуацію, що склалася, беручи на себе відповідальність за прийняття рішень. На роль такого центру, на їхню думку, найкраще підходив інститут сильного президентства з підпорядкованою йому вертикаллю виконавчої влади¹⁶⁵. Прихильників президентства виявилось більше. Це й визначило рішення Конституційної комісії. На всенародний референдум від 5 липня 1995 р. було винесено їхній конституційний проект. «За» проголосувало 823 тис. осіб (68% з тих, хто брав участь у голосуванні, 37,5% від загальної кількості виборців країни).

У Вірменії склалися специфічні традиції інституту президентства. Починаючи з 1991 р., було обрано трьох президентів, кожен з них переобирався на другий термін. Третю каденцію не передбачено Конституцією. Кожен із президентів ініціював конституційну реформу, поступово трансформували президентську систему у напівпрезидентську, а згодом – на парламентську. Конституційні реформи у Вірменії перетворилися на постійний елемент політичного процесу. Їхні проекти розроблялися національною комісією у співпраці з європейськими структурами, за основу бралися варіанти, запропоновані владою, а не опозицією. Щоразу рішення про ратифікацію Основного закону і поправок до нього виносили на національний референдум (у 1995, 2003, 2005, 2015 рр.), у трьох

¹⁶⁵ Лалаян С. Э. Политическая система постсоветской Армении: этапы и проблемы становления // Вестник Московского государственного областного университета. – 2013. – № 2. – [Електронний ресурс]: <http://www.evestnik-mgou.ru/vi/Articles/Doc/353>

випадках з чотирьох більшість населення голосувала «за», що пояснювалося не так широкою підтримкою громадянами владних ініціатив, як слабкістю опозиції, особливостями виборчого законодавства, використанням владою адміністративного ресурсу, низькою політичною культурою населення, слабкістю громадянського суспільства.

Вибори президента у Вірменії за традицією супроводжувалися численними мітингами протесту, звинуваченнями у фальсифікації, масовими безладами, побиттям поліцією учасників мітингів, навіть загибеллю кількох учасників протестів 2008 р. Факт конфліктогенності президентських виборів ліг в основу третьої конституційної реформи 2015 р. Нові поправки передбачали, зокрема, що по завершенню повноважень нинішнього президента С. Саргсяна у 2018 р., наступний президент обиратиметься терміном на 7 років замість 5-ти, але не прямим голосуванням громадян, а групою виборщиків, яку буде сформовано з депутатів парламенту та представників органів місцевого самоврядування; президент не зможе бути членом будь-якої партії і обиратиметься на посаду лише на один термін.

Однією з характерних особливостей сьогоденішнього політичного поля Вірменії є верховенство великих або відносно великих партій на тлі майже повного зникнення або маргіналізації середніх і дрібних політичних сил. Причиною цього є, з одного боку, використання адміністративного ресурсу і зв'язки з бізнесом перших, з іншого, – відсутність чіткої ідеологічної установки та брак фінансово-організаційних ресурсів у других. Фактично з початку 2000-х рр. при владі перебуває, по суті, одна і та сама група лідерів, пов'язаних фінансовими, професійними та дружніми зв'язками. До сучасної парламентської коаліції входять «партія бюрократії» – Республіканська партія (РПВ) Вірменії, очолювана президентом С. Саргсяном (виграла усі парламентські вибори з 1995 по 2017 р. включно), і «партія великого і малого бізнесу» – «Процвітаюча Вірменія» під керівництвом найбільшого вірменського бізнесмена Г. Царукяна, яка після свого створення з виборів 2007 р. постійно займає друге місце на виборах до парламенту.

Станом на 2016 р. партійна система Вірменії налічувала сімдесят дев'ять офіційно зареєстрованих партій¹⁶⁶, проте переважна більшість з яких не була представлена у законодавчому органі країни. Партій, які відіграють помітну роль у політичному житті країни, обмаль, деякі існують лише на папері, багато партій складаються з невеликої кількості осіб, згуртованих навколо лідера. Вони не мають вагомої со-

¹⁶⁶ Ходжоян Л. В преддверии выборов в Армении либерализируют регистрацию новых партий. 29.11.2016. – [Електронний пецыпс]: <https://eadaaily.com/ru/news/2016/11/29/v-preddverii-vyborov-v-armenii-liberaliziruyut-registraciyu-novyh-partiy>

ціальної бази, бо не представляють інтереси широких верств населення, виявляючи певну активність лише під час виборчих кампаній. У парламенті, попри чисельну перевагу Робітничої партії Вірменії, представлені й опозиційні сили, хоч і у значно меншій кількості. Це – Вірменська революційна федерація «ВРФ» – «Дашнакцутюн» (ВРФД), постійно представлена парламенті з виборів 1990 р., і «Вірменський національний конгрес» (ВНК). ВРФД є найстарішою партією Вірменії. Її було засновано ще 1890 р., існувала вона до 1923 р., 1990 р. була відновлена, з 1999-го її представники проходили до парламенту. Засновниками партії виступили представники вірменської діаспори. Разом з ВНК, ВРФД належить до соціалістичного крила парламенту.

На політичному полі Вірменії також діють прозахідні партії «Країна законності» (була представлена у парламентах, обраних у 1999–2012 рр.) і «Вільні демократи», які є малопомітними. Вони були створені за підтримки Заходу, який, намагається вплинути на Вірменію таким чином, щоб зменшити вплив вірменського націоналізму і традиціоналізму на політичний клас і на суспільство загалом. США це потрібно для вирішення вірменсько-турецьких проблем та нормалізації двосторонніх відносин Єревана та Анкари, що, на думку американців, мало б послабити вплив Росії у Вірменії та у субрегіоні¹⁶⁷.

Напередодні парламентських виборів 2017 р. РПВ, блок «Оганян-Раффі-Осканян», ВНК і ВРФД артикулювали як пріоритетні напрямки своїх передвиборчих кампаній безпеку і карабахське врегулювання. Новостворений Блок «Елк» («Вихід») і партія «Вільні демократи» пропонували змінити зовнішньополітичну орієнтацію, відмовившись від членства в ЄАЕС і взявши курс на Захід, на активізацію співробітництва з Євросоюзом та США. Діапазон пропозицій ще раз підтвердили відсутність консолідації серед політичних сил Вірменії щодо головних викликів, перед якими наразі опинилася країна.

Інститут парламентських виборів у Вірменії в його сучасному стані важко назвати цілком демократичним. Перший склад парламенту після проголошення незалежності було обрано виключно за мажоритарною системою. Після Конституційної реформи 1995 р. виборча система трансформувалася, набувши змішаного характеру. Поступово змінювалася кількість депутатів парламенту, а також співвідношення між мажоритарним і пропорційним компонентами. Так, у 1995 р. зі 190 депутатів 150 обиралися за мажоритарною системою, 40 – за пропорційною за наявності 5% бар'єра. У 1999 і 2003 рр. зі 131 депутата 56

¹⁶⁷ Акопян Н. Партии в политической жизни Республики Армения: кто есть кто. 07.04.2014. – [Електронний пецыпс]: <http://www.kavkazoved.info/news/2014/04/07/partii-v-politicheskoy-zhizni-respubliki-armenija-kto-est-cto.html>

обиралися за мажоритарною системою, 75 – за пропорційною, бар'єр зберігався на тому ж рівні. У 2007 і 2012 р. зі 131 депутата 41 обирався за мажоритарною системою, 90 – за пропорційною¹⁶⁸.

У травні 2016, відповідно до нової Конституції, було прийнято новий Виборчий кодекс, згідно з яким парламентські вибори 2017 р. пройшли на основі виключно пропорційного представництва. У парламенті наступного скликання не буде автоматично 131 депутата, а в залежності від розподілу голосів їхня кількість може обмежитися 101. Крім того, передбачено можливість проведення другого туру парламентських виборів, якщо у першому жодна партія не набере більшості голосів. Кількість виборчих округів на території Вірменії скоротиться з 41 до 13, чотири буде розташовано в Єревані, дев'ять – у регіонах¹⁶⁹. Де-факто, поправки до Конституції 2015 р. розраховано на забезпечення домінування у парламенті однієї політичної сили. На практиці це означатиме, що ця партія володітиме адміністративними та фінансовими ресурсами, незалежно від її популярності, і таке «патронажне» правління на багато років стане джерелом стагнації системи.

На виборах 2017 р. абсолютну більшість голосів здобули провладні партії: РПВ (58 мандатів зі 105), «Процвітаюча Вірменія» – 31 мандат, опозиція в особі ВРФД та Блоку «Елк» («Вихід») отримала відповідно 7 і 9 мандатів.

Громадянське суспільство Вірменії має тривалу історію функціонування, до оцінки діяльності якого можна підходити по-різному. Ще в часи СРСР впродовж 1960–1970-х рр. почали з'являтися неформальні організації, які виступали за об'єднання вірменських земель. Таку мету, приміром, декларувала Національно-об'єднана партія, створена групою студентів. За об'єднання вірменських земель виступала Вірменська Гельсінська група. В обох випадках активістів було заарештовано і засуджено¹⁷⁰. Наприкінці 1980-х рр. рух «Карабах» отримав загальнонаціональну підтримку і дав поштовх низці подій, які, зрештою, призвели до утворення незалежної держави.

У пострадянській Вірменії за умов швидкого розвитку партійної системи етап становлення політичних організацій передував становленню та розвитку неурядового сектора, і це відсунуло громадянське суспільство на другий план. Утім, події останніх трьох-чотирьох років показують, що в країні є серйозний демократичний потенціал. Ве-

¹⁶⁸ Баранов А. В., Амбурцев Р. А., Раскин И. В. Трансформация электоральных систем государств-участников СНГ // В мире научных открытий. – 2015. – № 5.7(65). – [Електронний ресурс]: <http://naukarus.com/transformatsiya-elektoralnyh-sistem-gosudarstv-uchastnikov-sng>

¹⁶⁹ Aghbalyan G., Deheryan S. Armenia's Landmark Electoral Code Curtailed. 10.09.2016. – [Електронний ресурс]: <https://iwpr.net/global-voices/armenias-landmark-electoral-code-curtailed>

¹⁷⁰ За Арцах. Как ушла Армения. – [Електронний ресурс]: <http://1991.lenta.ru/1991/09/23/>

лике число протестних акцій, наприклад, руху «Платимо 100 драм» і «Електрик Єреван» проти підняття цін на громадський транспорт і тарифів на електроенергію, Руху проти Конституційної реформи щодо захисту безпеки Нагорного Карабаху, на підтримку збройної групи «Сасна Црер», яка захопила полк патрульно-постової служби поліції в Єревані, протести працівників хімічного комбінату «Наїріт» і багато інших засвідчили, що у Вірменії є активна частина суспільства, яка розуміє необхідність серйозних реформ, потребу реальної боротьби проти корупції, демонополізації економіки, боротьби з олігархією. Громадські організації, які наразі діють у Вірменії, займаються поширенням демократії: зміцненням захисту прав людини, свободи преси, верховенства закону, реалізації права на власну думку, інших свобод, формально зафіксованих у Конституції.

У той же час проведені масові акції, на думку експертів, показали і слабкі сторони громадянського суспільства. По-перше, їхні учасники не змогли повністю відстояти власні вимоги у жодній з акцій, хоча б у рамках однієї проблемної сфери. По-друге, у суспільстві присутня фобія «політизації» і перетворення протестних акцій внаслідок незгоди з діями уряду на «майдани», що відображає побоювання, що російська влада може розпочати ворожі дії стосовно країни за прикладом України. По-третє, громадянське суспільство не змогло виробити реально діючі механізми взаємодії з державою, які забезпечували б реальні зміни у суспільстві, а не вирішення точкових питань. Після першої ж тактичної поступки з боку влади, спрямованої на те, щоб «збити» хвилю протесту, організатори були не в змозі розробити подальші послідовних кроки, стаючи об'єктом маніпуляцій¹⁷¹.

Фінансування громадських організацій у Вірменії відбувається виключно з-за кордону: відповідними структурами з ЄС, США, діаспорою. Через це їхня діяльність постійно зазнає критики з боку влади та Росії. Тим не менше, громадянське суспільство Вірменії поступово набуває цінний досвід організації громадянського опору, який поки ще належить переосмислити і взяти з нього уроки на майбутнє.

Порівняно з іншими закавказькими республіками колишнього СРСР економіка Вірменської РСР була міцно вбудована у загальносоюзний промисловий комплекс, і ця промисловість була переважно наукоємною (хімічна, машинобудування, приладобудування). Після розпаду Радянського Союзу та колапсу економіки у Вірменії припинили діяльність близько 1000 промислових і майже стільки ж сільськогосподарських комплексів. Економіка молодій держави виявилася

¹⁷¹ Меграбян Р. Гражданское общество Армении: главный носитель ценностей в политической пустыне. Март 2017. – [Електронний ресурс]: <http://theanalyticon.com/?p=8952&lang=ru>

вразливою через особливості географічного положення і бідну природно-ресурсну базу (відсутність виходу до моря, відсутність ресурсів нафти й газу, низька родючість ґрунтів). Ситуацію ускладнила війна у Нагірному Карабасі, транспортна блокада через активну фазу регіональних конфліктів, енергетична криза яка розпочалася після закриття атомної електростанції внаслідок землетрусу 1988 р. та неможливість постачання енергоресурсів з Росії.

Перші роки незалежності позначилися інституційними реформами, лібералізацією економіки, роздержавленням власності. Протягом 1991–1994 рр. було здійснено ваучерну приватизацію. Через «політизованість» створеної Державної комісії і незацікавленість місцевої бюрократії у передачі державної власності звичайним громадяни, зростала лише доля великих власників¹⁷². 1993 р. було проведено грошову реформу, в результаті якої з одного боку Вірменія отримала власну валюту – драм, а з іншого – відбулося підвищення цін на споживчі товари, що обумовило підвищення рівня інфляції¹⁷³. Ситуація, яка склалася, призвела до різкого зростання безробіття, зниження заробітної плати, скорочення податкової бази, постійного браку фінансів, збільшення зовнішньої заборгованості й як наслідок – до критичного спаду рівня життя та еміграції близько 1 млн громадян за період 1991–1994 рр.

Після укладення у 1994 р. перемир'я з Азербайджаном і отримання коштів на відновлення народного господарства від МВФ і Світового банку, в економіці Вірменії поступово почався етап «стабілізації». У цей період починає формуватися приватний сектор економіки, одним із складової якого стає корпорація «ветеранів». Зубожіла країна не могла забезпечити той рівень життя, на який претендували «переможці», і замість грошей держава почала роздавати преференції, переважно у дрібному бізнесі¹⁷⁴. Іншим джерелом збагаченням окремих груп стала уже згадана приватизація, яка у 1996–1997 рр. досягла найвищих результатів. Утім, вона не позначилася на добробуті населення – 3 млн розданих співробітникам підприємств сертифікатів було перепродано за безцінь, а роздержавлені підприємства опинилися в руках невеликої групи приватних власників. Однак вони змогли зосередити у своїх руках лише об'єкти малого і середнього бізнесу, продаж великих компаній відбувався на основі міжнародних

¹⁷² Животовская И. Г. Приватизация в Армении // Приватизация в России и других странах СНГ: Сб. обзоров. – М., 2003. – С. 249–263.

¹⁷³ Кулик В., Бабич Б., Синдеева Е., Жуган А. Демократический транзит: модели развития стран Южного Кавказа. 08.10.2013. – [Електронний ресурс]: <http://hvylyya.net/analytics/geopolitics/demokraticheskiy-tranzit-modeli-razvitiya-stran-yuzhnogo-kavkaza.html>

¹⁷⁴ Искандарян А. Указ. соч. – С.19–28.

заявок. Тоді ж почали з'являтися спільні підприємства вірменських і зарубіжних компаній¹⁷⁵.

Однією з головних особливостей процесу приватизації у Вірменії була відсутність диференційованого підходу до приватизації підприємств: за допомогою приватизаційних сертифікатів у приватні руки передавалися як середні, так і дрібні підприємства, як малозначущі об'єкти, так і структури, які мають стратегічний характер, важливе соціальне призначення або структуро-формуєчий характер. У гонитві за прибутком було загублено мету і сенс приватизації – забезпечення більш ефективного функціонування роздержавлених підприємств.

Саме у цей період закладалися підвалини вірменської корупційної системи. У ситуації, коли країна, не маючи значних природних ресурсів, перебуваючи у стані перманентного військового конфлікту, отримуючи допомогу ззовні, представники бізнесу опинилися у дуже тісній конкурентній боротьбі, коли ресурсів замало, а ринок завузький. Корпорації і окремі гравці змушені були постійно відстоювати власні інтереси. І оскільки «силовий» варіант з вагомих причин не розглядався, найбільш дієвим механізмом перерозподілу ресурсів стала держава¹⁷⁶.

З 1998 р. почався етап переходу «від стабілізації до розвитку». На той час переважна більшість галузей економіки була розділена між великими корпораціями, які одночасно почали виставляти кандидатури своїх представників на вибори до Національних Зборів, а це у свою чергу сприяло ухваленню Національними Зборами низки законів, спрямованих на підтримку підприємницької діяльності, а також усіяку підтримку підприємству з боку уряду. У країну почали надходити іноземні інвестиції. Починаючи із 1999 р. у Вірменії спостерігалось стабільне зростання економіки у середньому на 8%. Тому цілком логічним для такої ситуації, що у 2007 р. до парламенту увійшла партія «Процвітаюча Вірменія», створена одним із найбагатших підприємців країни¹⁷⁷.

Завдяки надто низькій інтеграції економіки країни до світової економічної системи, вірменські експерти сподівалися, що світова економічна криза 2008 р. омине країну. Однак ця криза ще раз проявила всю слабкість економічної системи Вірменії – ВВП у 2009 р. обвалився на 14,8% що було другим найгіршим показником у світі¹⁷⁸.

Загалом, за два десятиліття Вірменія так і не виробила для себе нової стійкої моделі економічного зростання. Спочатку ставка робилася

¹⁷⁵ Маркарян А. Г. Взаимоотношения политической власти и предпринимателей в Армении и России // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС. – 2010. – Том 6. – № 3. – С. 97–105.

¹⁷⁶ Искандарян А. Указ. соч. – С. 19–28.

¹⁷⁷ Маркарян А. Г. Указ. соч. – С. 97–105.

¹⁷⁸ Там же.

металургію та харчову галузь, потім – на інформаційні технології – цілком логічне рішення для маленької країни, позбавленої власних енергоресурсів. Згодом в якості флагмана економіки розглядалась ювелірна галузь. Не оминув столицю країни і будівельний бум 2000-х рр. Наразі, експорт Вірменії формується з металів і виробів з них, на другому місці – продукція сільського господарства, лівова частка якої припадає на міцні напої, на третьому – верстатобудування¹⁷⁹. Де в чому Вірменія спромоглася зайняти лідируюче місце в світі: наприклад, у виробництві алюмінієвої фольги, на яку припадає до 80% вірменського експорту до США. Незмінним негативним показником стану економіки залишається те, що імпорт Вірменії стабільно перевищує її експорт.

Кожному етапу вірменських реформ відповідав певний рівень взаємодії бізнесу і владної еліти. Починаючи з політичної інституціоналізації підприємництва протягом 1990-х рр., у країні складався, і наразі склався достатньою мірою монополізований ринок. Торгівля життєво необхідними товарами, зокрема енергоносіями, перейшла до рук крупних монополістів. Формально зміна парадигм переходу від планової системи до ринкових відносин відбулася, бо до 90% товарообороту, а також банківського і промислового капіталу перебувають у приватних руках. Натомість у Вірменії склалася неконкурентна ринкова економіка, де поряд із приватними інтересами існують державні механізми регулювання.

¹⁷⁹ Кулик В., Бабич Б., Синдеева Е., Жуган А. Указ. соч.